

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТАРАЗ ҚАЛАСЫНДАҒЫ СОНҒЫ ЖЫЛДАРДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ НӘТИЖЕЛЕРИ

Талас және Шу аңгарлары бойындағы ең көне Ортағасырлық Тараз қаласын бізге дейін де көптеген ғалымдар зерттеп, өз енбектеріне арқау еткен. Еліміздің маңызы зор өндірістік және мәдени орталықтарының бірі болып табылатын қазіргі Тараз қаласының орнында, Ежелгі Тараз атымен белгілі ортағасырлық Тараз қаласының жұрты жатыр. Бұл қала жайлы ен алғашкы мәліметтер VI ғасырға жататын Византия жазба деректерінде кездеседі. Ежелгі Тараз жайлы ортағасырлық саяхатшы, географ, тарихшылардың барлығы дерлік өз деректерін қалдырған, бірақ олардың ешқайсысында Тараз қаласының накты орны айтылмайды. Ұлы Жібек жолы бойындағы маңызды орындардың бірі болған Тараз қаласының толық бейнесін, X ғасырда өмір сүрген араб географы әл-Макдисидің жазбаларынан кездестіреміз. әл-Макдисидің суреттеуі бойынша «Тараз – үлкен кала, бау-бақшалы жиі қоныстанған рабады бар, қаланы үлкен өзен екіге беліп тұр, жан-жағына ор казылған төрт қақпасы бар және орталық

мешіт базардың ортасында орналасқан¹». Осы дерек арқылы Тараз қаласының накты орнын анықтау негізінде көптеген жылдар бойы ғалымдар өз ізденістерін жүргізген.

Олардың ен алғашкысы болып М. Е. Массон 1929 жылы жүргізді, А. Н. Бернштам 1938 ж. зерттеу жұмыстарын жүргізіп, Жамбыл қаласының орнындағы ескі қиранды (ескі базар орны) ортағасырлық Тараз қаласының кираган орны екендігін және қаланың маңызды бес үлкен мәдени қабаттардан тұратындығын атап көрсетеді. Сонымен қатар қаланың шахристан бөлігінің 14га аумақты алып жатқандығы жайлы деректер келтіреді.

Ғалымның бұл тұжырымы 1940 жылы Г. И. Пацевич, 1965-1967 жж. аралығында Е. И. Агеева М. С. Мершиев, Т. Н. Сенигова және 1983-1985 жылдары ТАӘ экспедициясы құрамында К. М. Байпақов, П. Е. Қаратаяев, М. С. Қасенов, З. С. Самашев сынды ғалымдарымыздың ізденістерінде де өз көрінісін тапқан. Т. Н. Се-

¹ Байпақов. К. М. Отчет о работах Таразской археологической экспедиции в 1985 году. Архив ИА. Дело №2079 С 16.

нигованын зерттеу жұмыстарында «Бір кездерде Талас пен Оңтүстік өнірлеріміздің өкімшілік, шаруашылық және мәдени орталыктары болған Тараз қаласының екі мың жылдық тарихы бар. Оның қабырғаларында араб, парсы, түрік халықтары өмір сүрген, «әр елдің саудагерлері сауда жасайтын, сонымен қатар IX ғасырдың өзінде Тараз қаласында мұсылмандық мешітке қайта жасақталған христиан-несториандық шіркеу болды»², -деген мағлұматтар келтіреді. Сонымен қатар қаланың тоғызы мәдени қабаттан тұратындығын және Тараздың даму тарихының басты екі кезеңді бастаң кешіргенің атап көрсетеді. Олар тарихи даму сатыдағы екі үлкен кезенге түспатыс келеді, феодалдық катынастар бастау алған VI-IX^{ff.} және феодализмнің классикалық түрі пайда болған X-XII ғасырлар аралығы деп көрсетіп өзіне дейінгі зерттеулерге бірқатар тоқытулар енгізеді³.

Аталған ғылыми енбектердегі мәліметтердің негізге ала отырып және Ежелгі Тараз қала жұрты мен ондағы мәдени қабаттардың қаншалықты сакталынғандығын анықтау мақсатымен А. Х. Марғұлан атындағы Археология Институты 2005-2006 жылдың маусымында бірқатар археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізген болатын.

Қазба жұмыстары жүргізілген аумақ қазіргі Тараз қаласындағы Төле-би даңғылы мен Бектұрғанов көшелері қызылсының оңтүстігінде, Каражан кесенесінен (XI^f) 110м солтүстік-шығыста орналасқан бейтаратп территорияда орналасқан төбе. Бұл аталған аумақтың жан-жагына қазіргі құнгі ғимараттар орналасқан, сонымен қатар оңтүстігінде 9м жерде X-XII ғасыр ескерткішіне жататын Дәүітбек кесенесі орналасқан. Қазба жұмыстарына дейінгі төбенің жалпы сипаттамасына келер болсақ ол: О-С бағытында созыла орналасқан, ұзындығы 50-55, енінен 25-30, биіктігі 2,5-3м құрайтын төбе. Төбенің бетінде көлемдері әртүрлі болатын құйдірлген кірпіштер мен қыш-құмыра сыныктары көрініп жатты. Бұл сөз болып отырған аумакқа 1965-1967 жж. аралығында Тараз қалашығында қазба жұмыстарын жүргізген (Е.И.Агеева, Т.Н.Сенигова) галымдар территорияның Ежелгі Тараз қалашығынан ра-

бад орны екендігін анықтаған. Дәлірек айтар болсақ «рабад III» деп атап көрсетеді⁴. (Сурет №1, 1a)

Қазба жұмыстарының нәтижесінде бұл аумақтан ортағасырлық VIII-XII^{ff.} тән архитектуралық ғимарат орны табылды (Сурет №2). Зерттеу нәтижелері ғимараттың өзірге дау туғызып отырған ғибадатханадан қайта жасақталынған мұсылмандық мешіт орны екендігін көрсетті. Жалпы жобасы 19,20x21м тән шаршы болып келетін ғимараттың ішкі қабырға аралық өлшемдері 15x14,45м-ді құрайды. Солтүстік және оңтүстік қабырғалары ені 2,5м, шығыс және батыс қабырғаларының ені 1,8м. Ғимараттың қасбеті батыс қабырғада орналасқан, ені 50см болатын фасад 30см биіктікте қабырға басбалдақ етіп орналастырылған. Ишкі контурында бағана тұғыр тастанан басқа әр қабырғада екіден (бір-бірінен 5,35м қашықтықта) жалпы саны сегіз болатын құйдірлген кірпіштерден қаланған пилондар орналасқан. Пilon pішіндері өткір екі тұмсықты қөлемі (тұмсық тұсына дейін) 90см, ені 190см құрайды. Пilonдардың атқарған қызметі мен оларды салудағы мақсаты өзірге жұмбақ құйінде қалып отыр. Сонымен қатар, шығыс қабырға екі пilon аралығына суфа орналастырылған. Батыс қабырғада тастан қаланған екі пilon аралығында алғашында есік болған орны бітеліп, орнына тұрғызылған михраб орны анықталды. Осы айрықша белгілері бұл ғимараттың өз өмір сүру кезеңінің соңғы күндеріне дейін (яғни XIII^f) мұсылмандық мешіт қызметін атқарғандығын көрсетіп тұр. Бұл типтегі мешіттер Орта Азия архитектурасына тән, соның бірі ретінде Хорезмдегі Кават қаладан табылған XII ғасырдың мешітін айтуға болады⁵. Ғимарат архитектуралық қайта жасақталынған, яғни біздің ой топшылауымызша өзірге бізге жұмбақ құйінде қалып отырған ғибадатханадан мешіт құрылсына қайта жасақталған. Оған дәлел ретінде қазба барысында анықталған ғимараттың кейбір тұстарының алғашқы архитектуралық жобасының сакталуын айтуымызға болады. Сакталған жоба бойынша ғимарат тән төртбұрышты, қабырғалары өлемнің төрт шартарабына бағытталған. Негізгі кіретін есіктер саны екеу, олар батыс қабырғада

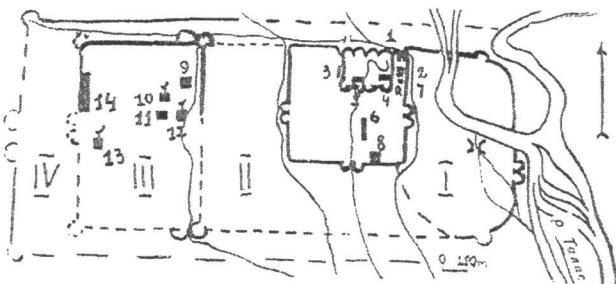
² Сенигова Т. Н. Отчет «Средневековый Тараз» (опыт историко-археологических периодизации) 1968 г. Архив ИА. Дело № 1061. С. 7.

³ Сенигова Т. Н. «Средневековый Тараз» Алма-Ата 1972. С.6.

⁴ Сенигова Т. Н. Средневековый Тараз. Алма-Ата 1972 С 25.

⁵ Хмелницкий С. Между Саманидами и Моголами, Архитектура Средней Азии XI-начала XIII вв. Част-1 Берлин-Рига 1996 г. С-84.

Тараз қалашығының жобасы Т.Н. Сенигова 1962 ж.

1-сурет. Тараз қалашығының жобасы және онда жүргізілген қазбалар
(Т.Н. Сенигова 1962 ж.) 1 – раскоп-1, баня;

2 – раскоп 2 стратиграфиялык (Л.Г.Розина, Н.Кипарисова, 1936, 1938 жж.)

3-4 – раскоп 3 и 4 (А.Н.Берштам, 1936-1938 жж.), 4а-раскоп а (Г.И.Пацеевич, 1940)

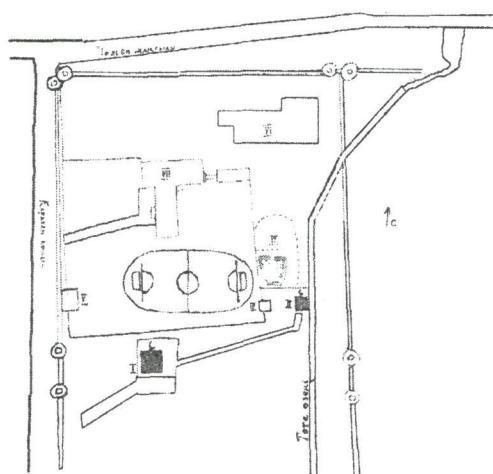
5 – раскоп 5 (М.С.Мерщиев, 1962 ж.), 6 – раскоп 6 (Е.И.Агеева, 1961-1962 жж.),

7 – цитадель (раскоп I, Т.Н.Сенигова, 1963), 8 – Шахристан (раскоп-1 Т.Н.Сенигова, 1961),

9 рабад III, керуен сарай (раскоп 3, Т.Н.Сенигова, 1962), 10 – рабад III, церков (раскоп 4 Т.Н.Сенигова, 1962),

11 – рабад III, феодалдың үйі (раскоп II Т.Н.Сенигова, 1962),

12 – Дәүітбек кесенесі XIII ғ. 13 – Каражан кесенесі – XI ғ. 14 – қала тұрғындарының үйі.

1а-сурет. 1. Каражан кесенесі – XI ғ. 2 – Дәүітбек кесенесі XIII ғ.

3. феодалдың үйі (раскоп II Т.Н.Сенигова, 1962). 4. Қазба. 5. Қала тұрғындарының үйі (раскоп II Т.Н.Сенигова, 1962).

6. Көп қабатты ғимарат құрылышы. 7. Динамо стадионы

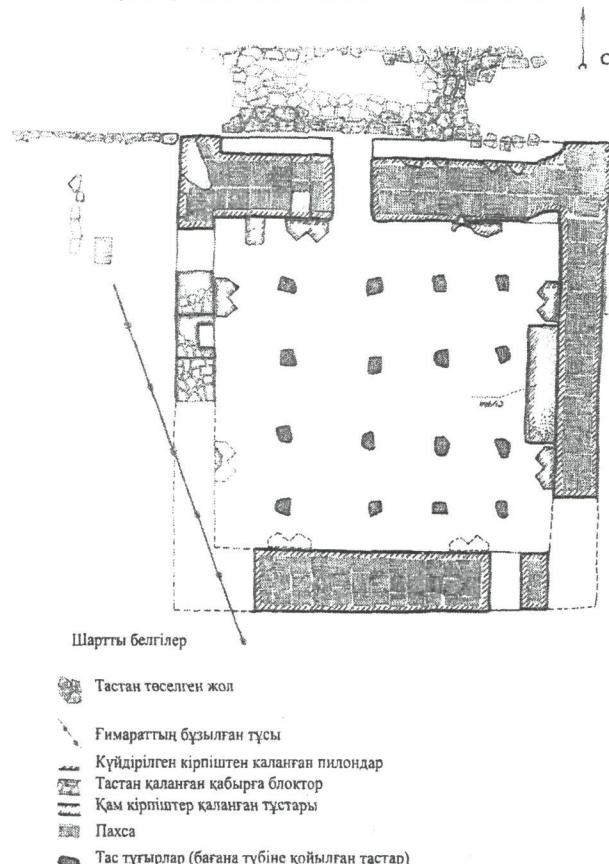
тастан қаланған блок пилонар аралығында орналасқан (кейіннен бұл есік орындары бітеліп, орнына михраб орнатылған). Сонымен қатар қазба барысында ен төмөнгі еден деңгейінен көлемдері тен төртбұрышты 2,80x2,80 см болатын ғимараттың алғашкы құрылыш кезеңінен қалған орталық күмбездің негізгі пилондарының орны табылды. Пilonдардың саны төртеу олар бір-бірінен 2,60 см арақашықтықта бұрыштарымен әлемнің шартараптарына бағыттала орналасқан. Пilonдардың өлшемдерін саралай келе күмбездің диаметрі жобамен 2,60 см болған. Іздері сакталып қалған пilonдардың және күмбездің кандай құрылыш материалдарынан тұрғызылғандығы өзірге

беймәлім, табылған орнындағы 30-35 см терендіктегі шұнқырлар әртүрлі қалдықтармен толтырылған. Бұл дәйектер алғашкы құрылыш кезеңінде ғимараттың күмбезді архитектуралық нысан болғандығына дәлел бола алады.

Тарихи деректерге жүгінер болсақ, IX ғасырда Тараз қаласында кейіннен мешітке қайта жасақталған несториандық-христиандық шіркеу болғандығы жайлы деректер кездестіреміз. Мұндай мешіттер ортағасырлық Дихнуджикес, Хамукет, Атлах, Жікіл, Бехлу, Атлах қалаларында да болған⁶. Бұл кезең жазба деректер бойынша IX ғасырдың аяғында Таразды саманидтердің жаулап алған кезіне түспа-түс келеді. Жазба де-

⁶ Сенигова Т. Н. Отчет «Средневековый Тараз» (опыт историко-археологических периодизации) 1968 г. Архив ИА. Дело № 1061. С 144. В. В. Бартольд. Сочинения, том IV, стр.34.

Сурет - 2.
Ортасырлық Тараз қаласының рабадындағы мешіт орыны. Жоба.

ректер бойынша, 893 жылы Исмаил ибн Ахмад соғыс әрекеттерімен Таразға көптеген қындықтар туғызды, сонын өсерінен Тараз өмірі өзінің көптеген дихандарымен бірге еркіті түрде беріліп және ислам дінін қабылдайды⁷. Ислам дінін қабылдау арқылы ғана қалқтар Тараздың саяси тәуелсіздігін сактап қала алды. Орталық шіркеу мешітке айналдырылды, ал қарлұктар саманидтердің меншіктерін басқа түркі тайпаларынан корғауға міндettі болды⁸. Яғни осы кезеңнен бастап басқа діндегі ғибадатханалар мен христиандық шіркеулер толығымен исламдық мешіттерге қайта жасақталынған.

Сөз болып отырған ғимарат мешіт ретінде қайта жасақталmas бұрын қатты бұлінген. Оған дәлел ретінде бірінші және екінші еден деңгейінде сакталған жанған от іздері мен, сол деңгейде табылған сылақ бетінде сакталған әртүрлі әрлеу өрнектерінің калдықтары. Мұндай әрлеу өрнектер кейінгі құрылыш кезеңінен байқалмайды.

Қазба жұмыстары барысында табылған 11 дана мыс тенгелерге нумизматикалық анализ жасаған т.ғ.к. Бурнашева Р. З. пікірінше бұл мыс тенгелер үш кезеңге бөлінеді:

⁷ Байпаков К.М. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом Пути. Алматы 1998. стр.84.

⁸ Бартольд В.В. Соч., т. I, М., 1963, стр. 3017

⁹ Сенигова Т. Н. Средневековый Тараз. Алма-Ата 1972 С81.

1. Қытай тенелері «Кайюань Тунбао» түрінен жатады, бұл тенгелердің колданыста болған кезеңі VII-X ғғ. аралығымен кезенделеді.

2. Түргеш тенгелері, шығарылған кезеңі VIII ғасырмен кезенделеді.

3. Қарахандықтар династиясының тенгелері, шығарылған кезеңі XI ғасырмен кезенделеді.

Нумизматикалық деректер ғимараттың VII-XI ғасырлар аралығында өмір сүргендігін көрсетіп отыр. Ғимарат өз өмір сүру кезеңі аралығында архитектуралық қайта жасақталынған, яғни біздің ой топшылауымызша дерек көздерінде кездесетін мешіт құрылышына қайта жасақталған несториандық христиандық шіркеулердің бірі болған.

Қазба жұмыстары нәтижесінде табылған заттардың ең көп бөлігін қыш құмыра заттары құрайды. Олардың көпшілігі арнайы шарықта жасалған. Өзіндік ерекшеліктеріне қарай олар шынылтырылды, шынылтырысыз және асханалық, тұрмыстық бұйымдар тобына жіктеледі. Асханалық тоқпа кеселер, тостақ, шәйнек, қазандар және т. б. жатса тұрмыстық бұйымдарды хұмдар, күмғандар, құмыралар, шырактар тобы құрайды. Қыш құмыра заттарының басым бөлігін шынылтырысыз, сырсыз заттар бөлігі құрайды. Табылған қыш бұйымдар арасында бүтін немесе археологиялық бүтін заттар жок. Қыш құмыра заттар жақсы иленген саздан жасалынған, құрамында шамот, майда дөнді құм коспасы кездеседі. Сырсыз шынылтырысыз керамикалар тобы отка біркелкі күйдіріліп және қызығыш түспен ангобталған. Қазба барысында табылған қыш-құмыра заттары өз ерекшеліктерімен VII-XII ғғ. аралық кезеңдердегі Талас алқабы және Онтүстік Жетісу өлкелерінің қыш-құмыра бұйымдарымен өз үйқасын табады⁹.

Резюме

В статье характеризуется «Город Тараз - мост между Востоком и Западом на Великом Шелковом пути» и его по-здино средневековая история. Почти изчезнувший ныне Тараз имел свою двухтысячелетнюю историю. На протяжении ряда веков он являлся административным, хозяйственным и культурно – религиозным центром Талассской долины. В работе обобщен и проанализирован весь найденный в ходе раскопок 2006-2007 гг. (керамика, архитектурные данные) и дана его хронология.

Summary

The Medieval City of Taraz – the bridge between East and West on the Great Silk Road and its Late Medieval history is characterized in the article. Almost missed nowadays City of Taraz has a two thousands years a history. Over a line of centuries the city was administrative, economical and cultural – religious centre of Talas river apron plain. In the article is generalized and all is analyzed found during excavations of 2005, (ceramics, the architectural data) and its chronology is given.